

СТЕФАНИЯ ГИНИНА (СОФИЯ)

КАТЕГОРИЯТА ОПРЕДЕЛЕНОСТ/ НЕОПРЕДЕЛЕНОСТ НА ИМЕНАТА В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК И ВЪПРОСИТЕ НА АКТУАЛНОТО ЧЛЕНЕНИЕ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

С въпросите на актуалното членение на изречението е тясно свързана една от специфичните особености на съвременния български език — членуването на имената като израз на определеност.

За първи път в нашата литература професор Светомир Иванчев изследва някои конкретни прояви на тази връзка: членуване на подлога в позиция на тема, словоред и членуване на допълнението, генерична употреба на думата и др.¹ Неговите наблюдения се потвърждават от езиковедската теория у нас и в чужбина и особено от практиката на преподаването на българския език като чужд.

Теорията на актуалното членение дава възможност да се изяснят редица въпроси на членуване в български език, които не са намерили ясна теоретическа обосновка.

Кои са специфичните елементи на понятието *определеност/неопределеност* и каква е връзката им с актуалното членение на изречението?

Определеността като функционално-семантическа категория² е свързана с плана на възприемане и представяне на нещата в съзнанието на говорещите лица и в самата говорна ситуация. Предметите и явленията в материалната действителност съществуват независимо от човешкото съзнание и имат конкретна проява във времето и пространството. Те са винаги конкретни и определени. Човешкото мислене отразява предметите и явленията в тяхната връзка и взаимодействие. В процеса на говорната комуникация отделните субстанции могат да бъдат представени в два основни аспекта — общ и индивидуален. В обсега на общия план се включва генеричната употреба на думата. Говорещите лица третират предмета обобщено. Името означава дадено предметно съдържание и имплицира *всеки индивид, всички индивиди* от един род:

---

¹ Вж. *Наблюдения върху употребата на члена в българския език*, Български език 7, 1957, кн. 6, 499—524; *Проблеми на актуалното членение на изречението*, Славянска филология 10, 1968, 39—54; *Към въпроса за членуването на генерично употребения подлог*, Език и литература 22, 1967, кн. 4, 62—64.

² По терминологията на А. В. Бойдарко, *Граматическа категория и контекст*, Ленинград 1971.

Доброто и злото се излюпват в човека, както пиленцата се излюпват от яйцата; Човек не трябва да вярва всякога на утрото; Понятието е една от формите на мисленето; Устройството на атома е сложно.

При обобщеното виждане на предметите се изключва тяхното съществуване във времето и пространството. Названието не се свързва с конкретен предмет. Поради това тук няма възможност за опозиция *определеност/неопределеност*. По-широко погледнато, по отношение на целокупния свят, в този случай може да се говори за определеност на предметното съдържание на родовото понятие по отношение на другите родови понятия (*добро* като общо родово понятие по отношение на друго родово понятие, което не е *добро*).

Може да се приеме, че поради тази обща определеност генерично употребената дума в български език се членува. Общото по съдържание се представя като единично по форма. Така се постига образност. Това не е единичен пример в нашия език. Представяне на общото като единично срещаме и при употребата на глаголи от свършен вид вместо несвършени глаголи за означаване на многократни действия като един, единичен акт: *Настана вечер — месец изгрее, звезди обсият свода небесен; гора зашуми, вятър поее, Балканът пее хайдушка песен* (Хр. Ботев).

При индивидуалния план се назовава единица (един предмет, един индивид) от общото понятие: *Купих си книга* (един от предметите, означени с това название); *На масата беше сложена книга*; *Донесох ти книгата*, която ти бях обещал. При индивидуалното представяне предметът е отделен от групата еднакви предмети. Само в тези случаи можем да говорим за опозиция *определеност/неопределеност*.

За изясняване на категорията *определеност/неопределеност* значение има още един аспект на третиране — представянето на думата като название на идентифициран или неидентифициран предмет.

Чрез идентификация се маркира точно даден предмет (точно този, а не друг), определен по силата на своето място във времето и пространството по отношение на останалите предмети.³ Тогава говорим за определеност: *Косата на дядо Йордан бързо посребря, неговата господарска ръка отслабна...* (Е. Пелин); *Пристигнахме на станцията в Прага* (А. Константинов); *Напечатана беше програмата*, по която щяхме да посетим изложението... (А. Константинов); *Този тропот следеше Юрталан, излегнат в малката градинка пред къщи* (Г. Караславов).

Неидентифицираните предмети са неопределени. Названието се отнася за един от възможните предмети от даден род, без да се посочва неговия идентитет, или за една група от общия сбор: — *Аго, моля те, пусни ме!* — *извика една селянка* (Ив. Вазов); *Вътре седеше жена, мушнала ръце в пазвите си* (И. Йовков); *По пътя минаваха селяни и селянки и го поздравяваха с почит* (Е. Пелин).

Лансирането на имената обобщено или индивидуално, като названия на идентифицирани или неидентифицирани предмети, а с това и като опре-

³ Идентификацията може да се отнася и за група предмети, които като цяло се отделят от общия род (колективна определеност), например: *В бригадата участваха студентите от Софийския университет* (не всички студенти въобще). По този въпрос вж. Ст. Стоянов, *Употреба и значение на определителния член в съвременния български книжовен език* 1, София 1959, 12.

делени или неопределени се постига в процеса на комуникацията, в свързания текст, в езиковото обкръжение на думата.⁴

*

Определеността се реализира в синтагматическата свързаност на текста, в последователността на изказванията в него. В логически построената реч мислите са свързани линейно и еднопосочно. Всяко съобщение е в синтагматическа зависимост от предходното или от няколко предходни. Думата в тематическата част на изречението по силата на тази връзка е отделена, идентифицирана, а с това и определена от предходния текст.

Класически израз на определеност на базата на актуалното членение на изречението е определениостта чрез анафора. Анафора наблюдаваме в следните случаи:

1. При повторение на ремата от предходния текст, която става тема на изречението. Повторението може да бъде:

а) верижно, в последователни изречения (силна анафора): От устата му потече *кръв* и тялото му отмаля. Лещеше по очи и усещаше как *кръвта* стопя корема му (Ем. Станев); В ръцете му *броеница* от кехлибар и *стрък червен карамфил* — *броеницата* от бея, *карамфилът* от Рада (Й. Йовков); На масата пред кърсердарина са сложени *две кърпи*: *бяла и червена*. Това са условните знаци на сеимените, скрити в пусия. Ако беят развее *бялата кърпа*, това значеше милост, ако развее *червената*, значеше смърт (Й. Йовков).

б) повествователно. Разстоянието между ремата от предходния текст и темата в даденото изречение е по-голямо (слаба анафора): Тъкмо по това време минаха *търговци* и хайдучите ги спряха. Изплашени, прежълтели като смив, те едва се крепяха върху седлата на конете си и чакаха да чуят какво ще рече Шибил. Но Шибил не ги накара да отворят дисагите си, нито потърси какво има в кемеите им. Отдалеч той отваря приказка за туй, за онуй, споменава за Велико кехая и най-после заговорва за Рада. Хайдучите гледат в земята и изгарят от срам. Шибил пуска *търговците* да си вървят, изпраща ги донейде и високо им заръчва да носят много здраве на Рада (Й. Йовков).

При такива случаи обикновено се повтарят обектите на повествованието. Например, в разказа на Йордан Йовков „По жицата“ няколко думи се повтарят многократно: селянин — десет пъти, момиче — осем пъти, лястовички — пет пъти, каруца — четири пъти, жица — четири пъти. Това са названия на лица и предмети, които участвуват и повествованието. Те се повтарят отново в края на разказа: Той дълго стоя на *шосето* и гледа подир *каруцата*. Гледаше *майката* с черния ѝ чумбер, *момичето* легнало до нея, *високия селянин*, който караше *малкото конче*, а над тях, между всеки два телеграфни стълба *лястовичките* се разхвърчаваха, после пак се връщаха и кацаха на *жицата*.

2. При синонимична употреба на ремата, която по тоя начин се повтаря: ... Пред нея неочаквано застана *младеж*, облечен в униформа и с пушка в ръка... А там на същото място я чакаше *четникът* (Ив. Вазов); Аго, чакай, моля те! — извика *една селянка*, която тичаше с всички сили към лодката... *Старата жена* действително бързаше (Ив. Вазов); По жътва един стар чорбаджия повикал *един сиромаш* да му пожъне нивата...

Когато слънцето залязло, *умореният работник* се изправил, обърсал горещата пот от челото си (Нар. приказка).

Твърде често синоним се явява друга част на речта (конситуационен синоним): Старата жена действително *бързаше*. На гърдите ѝ лежеше двегодишното ѝ внуче, болю от няколко седмици. Но имаме и друга причина за *нейното безпокойство* (Ив. Вазов); За внучето си *дойдох!* Детето е *зле*, а *болестта* не чака... (Ив. Вазов); Шибил се обърна и я *погледна*, но *погледът* му беше такъв, че тя не знаеше дали той беше я чул и дали беше я разбрал (И. Йовков); За да не се *изхайти*, той го *ожени* за най-хубавото момиче в селото. За Елка... Но скоро след *сватбата* Павел отиде войник (Е. Пелин).

Синонимите могат да конкретизират и предходната тема, която има по-общ смисъл: Сега пред него се простря *целият имот на баща ѝ*, с *големите ниви и ливади*, с *двете бабчи и воденицата*, с *гората и пасищата* в планината... (Е. Пелин).

3. При метонимия, получена по пътя на асоциативния скок. В процеса на комуникацията, в стремежа за по-голяма економичност на езиковите средства, се получава асоциативен скок — ремата от предходното изречение не се явява последователно тема в следващото изречение. Някои неща в нишката на разказа се премълчават и пропускат. Темата в дадено изречение се свързва логически и метонимически с предходния текст:

Ще му *направя инжекция* с кардиозол... Лекарят *заби иглата* в ръката на Борис... — Сърцето му прилича на бракувана помпа — рече той след малко, като остави *спринцовката* и запали *цигарата* (Д. Димов); Под-офицерът се *прицели* грижливо, но не стреля — нека *приближат* още малко... Той натисна *спусъка* и ушите му ведната се изпълниха със *злия вой на картечницата* (П. Вежинов); ... вратата се отваря и той *влиза в бащината къща*. На *огнището* гореше огън, сенки играеха по стените (И. Йовков); Кърсердаринът и Велико *кехая* тичат към *прозореца*, *крият се зад пердето*... (И. Йовков); Еньо *купуваше* една нива... *Купувачът* и *продавачът* си подадоха ръце и *откъснаха пазарлъка* (Е. Пелин).

Обикновено при асоциативния скок връзката между редуващите се съществителни имена се чувствава в тяхната принадлежност към описваната обстановка или ситуация:

Скоро стигна до *брега*. *Лодката* беше там, но *лодкарят* го нямаше. Сега *какво да прави?* *Реката* шумене страшно, тя *видя тъмната вода* и *изтръсна*. Да чака до сутринта беше невъзможно. Тогавя реши да *опита* сама да *премине* с лодката на *другия бряг*. Остави детето на *пясъка* и се *наведе* да *отвърже* лодката. Но *изохка* — тя беше *вързана* за *кола* със *синджир* (Ив. Вазов); Когато *потегли* от *сините камъни*, беше *пладне*, когато *слезе* долу на *пътя* и се *обърна* назад, *върховете* на *планината* и *канарите* по тях *бяха* се *зачервили* от *залеза* на *слънцето*... Но *орлите* още се *виеха* пред *белите сипеи* и *каменните* *стени* на *урвите*... Мръкваше се, в *долицата* се *спущаше* *синкава мъгла*, по *баирите* *лазеха* дълги *сенки* (И. Йовков).

В подобни картини се премълчават притежателните отношения, избягва се описанието на тези отношения. Предметите се представят като принадлежащи на обстановката. С това се постига икономичност на израза и се дава възможност на автора при художествено описание да *внося допълни-*

телна информация по косвен път. Например, в изречението: *Още когато го бранеше от кучетата, Петър Моканина разбра, че той непознат селянин не се е отбил при него току-тъй, а го гони някаква беда. Затуй се ядоса на кучетата, нахока ги и пак погледна селянина: по червения елек се познаваше, че е от турлаците, откъм Дели-Ормана* читателят разбира, че селянинът е облечен в червен елек. Но това се поднася не като ново, непознато. По червения елек... във вътрешната си гълбинна структура съдържа сведението: *Той посеше червен елек. По него се познаваше, че е от турлаците, откъм Дели-Ормана.* Тук с членуваната дума се постига стилистическа оцветеност. Подобни са и следните примери:

Я виж как ти се е скъсал *ръкавът*. Чакай аз ще го зашия... Шибил погледна *ръкава* си, сложен върху тапанджата на пушката: *червеното сукно* наистина се беше скъсало (И. Йовков); На *брега* на река Искър близо до село Лютиброд стояха няколко жени. Те чакаха реда си, за да минат с *лодката* (Ив. Вазов); — Майко, хляб! Умирам от глад! — помоли тихо той... Тя ведната се сети — това момче е от Ботевата чета! Бръкна в *торбата*, но намери само едно парче сух хляб (Ив. Вазов).

Следният пример показва как в контекста неизвестното става известно чрез метонимичното свързване на думите. Иван Вазов описва воденицата, в която попада главният герой на романа „Под игото“ Иван Кралича и която в първия момент е ново за обстановката край него: Краличът вървеше напосока измежду шубраки, дървета и бостани, които му не даваха никакъв подслон. Най-последно *едно бухтене на вода*, която пада от високо, пробя другите шумотевици и достигна до слуха му. Това *беше воденичен улей*. Веднага блясъкът на нова молния откри пред него покрива на *самата воденица*, сгушена между клонести върби. Краличът пригърча и се скри под *стрешината ѝ*.

Говорещите не схващат асоциативния скок, приемайки и следвайки логическата връзка в изложението. Но от граматическо гледище членуването на съществителните имена е неясно при повърхностно наблюдение. Точно тези случаи често се третират като изключения. Те се възприемат трудно и от чужденците, тъй като в повърхнинната структура на изразите отсъства мотивираност на членуването.

4. При словосъчетания от показателно местоимение с анафорично значение плюс ремата.⁵ Показателното местоимение с анафорична употреба се среща в следните варианти:

а) Показателно местоимение плюс повторена рема (силна анафора): Но Шибил ясно виждаше *две очи*, които го гледат, *една усмивка*, която го маме. Той стана, тръгна подир *тези очи* и *тази усмивка* и вече не се обърна назад (И. Йовков); Почти всеки ден той чуваше между снахите си

⁴ С изключение на думите, които сами по себе си са идентифицирани: собствените имена, названията на уникални или единствени за обстановката предмети.

⁵ Въпросът за анафоричната употреба на показателното местоимение, свързана с актуалното членене и с членуването на имената в български език е подробно разработен от проф. Иванчев. Вж. *Количествен анализ на превода*, *Език и литература* 22, 1967, кн. 3, 75—81; *Наблюдения и разсъждения върху семантиката и функционирането на показателното местоимение този/тоя в съвременния български език*, *Български език* 24, 1974, кн. 6, 539—545; вж. Й. Курц, *Проблемата за члена в старобългарски език*, *Български език* 12, 1962, кн. 3.

остри надумки и караници... Поводите за *тия караници* бяха всякога дребни и нищожни (Е. Пелин). От примерите се вижда, че при силната анафора, изразена чрез показателно местоимение плюс съществително име, изразите получават експресивен характер.

б) Показателно местоимение плюс синоним на ремата (силна или слаба анафора). Най-често показателното местоимение придружава конситуационен синоним с обобщаващо значение: — Тъмно е, господин съдия, тъмно е, не се вижда нищо!... Пък и конят избяга! Как да Ви помогна? Не мога. — Съдията чуваше *тоя ехиден глас*, който идеше от тъмнината и се ужасяваше. Как да остане тук! *Всред блатото! Всред тая студена блатска вода*, крайт на която не се виждаше! (Е. Пелин); През дупките на затворените кепенци влизаха *игриви слънчеви лъчи*, падаха върху пращните предмети из кръчмата и полека-лека се мстеха, докато съвсем изчезнаха и вътре ставаше тъмно. Старецът вдигаше глава, озърташе се, сякаш търсеше *тия зари* и триеше челото си (Е. Пелин).

Изключително умение за използване на съчетание от показателно местоимение плюс конситуационен синоним постига Иван Вазов при описание на природата: Светкавицата пак излъкатуши по гърба на Балкана и тозчас подир нея гръмотевницата с гороломна сила заскача и затрепя на небето, като че ще го провали. Силен дъжд рукна, блъскан от бясната виелица; молните браздяха облаци и тъмнини и синият им бледен светлик придаваше фантастичен образ на дърветата и планината. *Тия мигновени вълшебни картини*, сменявани тутакси с дълбок мрак, приличаха на феерия, чудна и страховита. Имаше някаква дивна прелест в *тая борба на стихииите*, в *тоя разговор на хоризонтите*, в *тая адска илюминация на бездните*...

в) Показателно местоимение в самостоятелна употреба: Но ето, че Шибил получи хабер, който го замая: Рада го викаше да слезе в село; баща ѝ му даваше благословията си, Мурад бей му прощаваше. И в знак, че думата му е вярна, кърсердаринът му пращаше божигробска броеница от кехлибар. Дълго Шибил мисли дали *това* не е примка (И. Йовков). В тези случаи местоимението замества цели пасажи, предадени в няколко страници.

Понякога местоимението препраща към следващи изречения: Когато се случи това, беше пролет (И. Йовков). Местоимението се отнася за поведението на Шибил след слизането му от планината, описано в следващите няколко страници.

5. Чрез лично местоимение.

При силна анафора, когато ремата трябва да се повтори като тема, нейното название може да се замести с лично местоимение: ...сега месецът огряваше *една висока човешка фигура* — *тя* беше останала неподвижна зрителка при погребението на двамата турци (Ив. Вазов); Веднага той се наведе над пращната лавица, изведе *една бравда* и се изправи с *нея* до вратата... (Ив. Вазов); Велико кехая е весел... час по час вади от пъстрия си копrienен пояс *голям като топка часовник*, поглежда *го* и пак *го* скрива (И. Йовков).

Когато съчетанието от наказателно местоимение плюс съществително име се замести с лично местоимение, изразът губи експресивния си характер: „Не игла, помисли пак Шибил и въздъхна. *Нож* може да държи тя в устата

си и от *тоя нож* човек на драго сърце би умрял“ (И. Йовков). Чрез заместване се получава неутрален израз: и *от него* човек на драго сърце би умрял.

В други случаи показателното местоимение може да се замени с членувано съществително име и тогава също се губи експресивността: — Добре, че запънахме колелото, а то *тоя порой* щеше да го строши (Ив. Вазов); Воденицата се изпълни с дим... Тогава в *тоя мрак* се захвана бясна борба (Ив. Вазов). В цитираните примери съчетанията *тоя порой*, *тоя мрак* могат да се трансформират в *мракът*, *пороят*.

6. Анафорична употреба има и относителното местоимение *който*: Видя *две сълзи* на очите му, *който* се търкулнаха по хлътналите му бузи (Ем. Станев); Той беше наивен, доверчив и способен да даде душата си на *оня*, *който* знаеше изкусно да го поласкае и подлъже (Е. Пелин).

Анафората е, следователно, едно от средствата за изразяване на определеността в свързания текст. От направения преглед се вижда, че най-често се среща при съществителните имена, които се членуват. Определителният член е морфологически израз на определеността на имената в съвременния български език. От друга страна, очевидно е, че тя може да бъде предадена по анафоричен път и чрез други части на речта.

II. Определеността може да се изрази и експлицитно — чрез определителни думи и изрази — детерминатори.

Думата, означаваща определен или идентифициран предмет, който не е актуализиран анафорично, винаги е придружена с думи и изрази, показващи мястото на предмета в пространството, неговата връзка с останалите предмети и явления. В качеството на детерминатори се явяват:

1. Съгласувани определения

Чрез съгласуваното определение, най-често прилагателно мие, се посочва диференциален признак на предмета или някакво негово качество, което го отличава от всички други предмети с това название. Например, ако в статията има две чанти, които се отличават по цвят (доколкото цветът е диференциален признак), за да ги отделим, посочваме цвета на едната: *Вземете черната чанта*. Понякога се налага да посочим повече диференциални признаци: *Вземете черната кожена чанта*.

2. Несъгласувани определения

а) Несъгласувани определения, определящи мястото на предмета в пространството: *Дърветата около него* шумяха плачевно, високите брестове се прегъваха от силата на вятъра... (Ив. Вазов); Той се изправи внезапно, после ръката му улови *пепелницата върху нощното шкафче* и я запрати срещу призрака (Л. Димов); Дядо Стоян набързо и развълнувано разказваше *случката във воденицата* (Ив. Вазов); Всяко укриване, всеки завои в страни щеше да скъси *разстоянието между него и преследвачите* (Ем. Станев); Припукаха пушки. *Стъклата по прозорците* зазвънтяха (И. Йовков); Вижда се *кичестият стар дъб на върха и параклисчето до него* (Е. Пелин).

б) Несъгласувани определения за притежание: *Мекият глас на дядо Йордан*, който излизаше от дълбочината на обяденото му сърце, ядосваше *снахите му* (Е. Пелин); Но ето, из *широките врати на мелни-*

цата се показва Нягул... (И. Йовков); Нещо се вдигна в *гърдите на Моканина*, задуши го, *очите му* се премрежиха (И. Йовков); Господинът подвигна *голямата яка на вълчия си кожух*... (Е. Пелин); Тогава доведоха *детето ѝ* (И. Йовков).

3. Обособени определения

Обособените определения също могат да бъдат детерминатори на темата, когато тя не е определена по анафоричен път. Те имат индивидуализираща и идентифицираща функция: Пъргав и трудолюбив, той бе работил през целия си живот и бе сполучил да удвои и утрои *имотите, останали от баща му* (Е. Пелин); И тогава парите от царските хазни, които бе събирал, *пръстените, измъкнати от живи и умрели*, златото и среброто от черкви и манастири... — всичко това потече в къщата на Велико кехая (И. Йовков).

4. Подчинени определителни изречения

Ролята на подчинените определителни изречения като детерминатори се изразява в уточняване на предмета, за който се говори, включен в изказването като тема. Характеризирайки предмета откъм някакъв признак (действие, което той върши или на което е обект, състояние, качество, свойство, принадлежност, място), определителните изречения го разграничават от другите подобни предмети и по този начин го индивидуализират и идентифицират (насочват вниманието точно към даден предмет, а не към друг): — Как ти беше името, момче? — обади се из грамадния си кожух *дебелият господин, който седеше в каруцата* (Е. Пелин); Ти напускаш живота озлобен и безпомощен като звяр, попаднал в капан. Капанът бе твоята алчност, а *мъката, която сега изпитваш*, е страшното отмъщение на живота (Д. Димов); И когато в усоните проехтя реvät на рогащ, а в Старата кория загукаха гриви гълъби, корав се стори на Шибил *камъкът, върху който вечер слагаше главата си*... (И. Йовков); На нея ѝ се струваше, че *зората, които го осъдиха*, не са толкова лоши (Г. Караславов); Борис замълча. *Усилието, с което говореше*, го бе изтощило (Д. Димов).

Определяемото — тема в главното изречение е винаги членувано в такива случаи. Подчиненото определително изречение има функцията на детерминатор и е рема по отношение на главното изречение. Без него е невъзможна употребата на главното изречение. Подчиненото изречение е необходимо за мотивиране на определеността. Изречението *Край масата се мярна жената, която посрещна главния прокурор при пристигането му* не би могло да се употреби в същия смисъл без подчиненото.

Значението на подчинените определителни изречения като обосноваващи определеността и членуването на темата особено добре се чувства при усвояването на членуването в български език от чужденци. Носителите на друга езикова система, в която отсъствуват морфологически средства за предаване на определеността, трудно добиват навици за членуване на имената. Обикновено изоставят определителния член, но винаги, когато им се постави въпрос към темата, безпогрешно определят, че тя трябва да се членува. Въпросът съдържа в себе си темата, а отговорът — ремата (определителното изречение). Например, в посоченото по-горе изречение

при допуснатата грешка в членуването на думата *жена*, се поставя въпросът *Коя жена — Жената, която посрещна главния прокурор при пристигането му.*

Тук действава принципът за обратната връзка. Докато при анафората, където детерминатор е контекстът, темата е свързана по силата на определеността с предходните изречения, то при детерминатор подчинено определително изречение, връзката е обратна. Темата е определена от следващото изречение.

Ролята на определителното изречение като идентификатор не се определя от характера на самото подчинено изречение, а от необходимостта определяемата думата в главното изречение на бъде детерминирана. Едно и също определително изречение може да бъде детерминиращо и недетерминиращо (експликативно). Например, подчиненото изречение в следния пример с детерминатор: *Магазинът, който беше отворен в неделя, няма да работи в понеделник.* Тук определяемата дума *магазинът* се отделя чрез определителното изречение от другите магазини, които не са работили в неделя. Същото изречение може да се употреби и като експликативно, ако с него трябва да се обясни, че даден магазин (без да се сравнява с други магазини) е бил отворен в неделя и затова няма да работи в понеделник.

В следните изречения темата се членува, защото е детерминирана от консуитуацията, а не поради присъствието на подчинено определително изречение: При тия думи *хайдутите, които не снемаша поглед от алтъните на шията ѝ*, се спуснаха към нея и отдалеч протегнаха жилестите си ръце (И. Йовков); Боне въздъхна отчаяно. Погледна *нивата, която пръхнеше*, погледна *гората, която мълчеше*, погледна Белчо, който пасеше кротко на слога, погледна слънцето, което бързаше и видя, че е самичък в тоя валог, че отникъде няма помощ (Е. Пелин).

Подчиненото определително изречение няма детерминираща функция и когато пояснява съществителното име в позиция на рема: В мрака му се мярнаха ръкави на *жена, която скриви към пътните врата* (Е. Пелин); но ето, че той получи *хабер, който го замая* (И. Йовков); Той облече свършено нов *костюм, който му стоеше безупречно...* (Г. Караславов).

Някои подчинени определителни изречения с подчинителна връзка *който*, *че* и *да* са тясно свързани по смисъл с определяемата дума и правят невъзможна самостоятелната употреба на главното изречение. Това са така наречените рестриктивни изречения, които стесняват обема на поясняваната дума: *Този дял от езиковедството, който се занимава с изучаване на диалектите*, се нарича диалектология; дълго живя с *мисълта, че е богат наследник и че животът му е осигурен* (Г. Караславов); *Усилието да приказва* бе изразходвало малкия запас от сили, който му оставаше (Д. Димов).

*

Неопределеността на предметите също се реализира в контекста и има за основа актуалното членение на изречението. Чрез ремата обикновено се назовава предмет, който не е идентифициран. Този вид неопределеност е противоположност на анафорическата определеност. Трябва да подчертаем, че при изразената неопределеност предметите са представени не

в общ, а в индивидуален план. Взема се един предмет, един индивид от другите подобни предмети от същия род. Той може да бъде описан със своите индивидуални качества: *Всрещнах широкоя двор, в който можеше да се смести една махала, и който околоръст бе ограден като с кале с бели зидове, се издигаше високо като стрела самотен кичест бор — единственият бор в цялата околия* (Е. Пелин); *Тук, на крачка до мелницата той завари един човек с късо шаячно палто и с кожи на яката* (И. Йовков); *Когато минаваше през церовата гора, за да слезе до Искъра, пред нея неочаквано застана младеж, облечен в униформа и с пушка в ръка* (Ив. Вазов).

При последователното редуване на рема и тема, неопределена се явява ремата и не се членува. В този смисъл можем да говорим за паралелизъм в опозицията определеност/неопределеност, която е свързана с актуалното членение на изречението.

С ремата се назовава нещо ново в съобщението, ново по отношение на казаното преди. То може да бъде и познато, но се представя като ново, несвързано с досегашното описание, с досегашната обстановка. За илюстрация може да послужи откъс от края на разказа „Шибил“ на Йордан Йовков. В разказа подробно се говори за готвения капан срещу Шибил от хората на Велико кехая, за готвеното убийство. Но моментът на стрелбата е изненада за Шибил, на когото е обещана милост. Авторът сполучливо си служи с нечленувани съществителни имена. С това се постига художественият замисъл — да се покаже действието като нещо неочаквано, нещо ново: *Припукаха пушки... върху земята сякаш падне черна сянка. Шибил се спря, страшен, хубав. Накъса броелицата, но карамфила не хвърли, кръстоса ръце на гърди и зачака. Остър писък се издигна откъм долната махала. Друг писък откъм портата на Велико кехая... Припукаха пак пушки. Падна Шибил...*

Понякога, в началото на текста или на отделен абзац, ремата се представя като нещо известно: *Подофицерът не можа да разбере как се случи нещастieto*. *Краката му затънаха в нещо меко и лепкаво, и той ги откачи с мъка. Направи втора крачка напред и изведнъж затъна до пояс. Треса-вище!* (П. Вежинов). Думата *нещастieto* маркира в плана на изказването нещо ново. Но в плана на виждането на автора то е известно. Изреченията, които следват, обясняват в какво се състои нещастieto. Това е похват на автора, който размества местата на ремата и темата във веригата от съобщения. Ако първото изречение се употреби накрая, думата *нещастие* ще бъде тема. Съобщението ще получи следния вид: *Изведнъж краката му затънаха в нещо меко и лепкаво, и той ги откачи с мъка. Направи втора крачка напред и изведнъж затъна до пояс. Той не можа да разбере как се случи това нещастие.*

Неопределената дума в контекста се явява самостоятелно употребена или придружена от прилагателно име, лексемите *един, някой, някакъв*. При самостоятелната употреба на нечленуваната дума като рема се изразява по-слаба индивидуализираност. Конкретен, но неидентифициран предмет се причислява към групата еднородни предмети. Названието има репрезентативно значение и представлява пълен паралелизъм с анафорично употребената тема: *Иване, кой чука? — попита той уплашено. Жена като че ли вика — отговори слугата, услухвайки се* (Ив. Ва-

зов); „*Не игла*, помисли пак Шибил и въздъхна. Нож може да държи той в устата си (Й. Йовков); Някъде наблизо сред жегата пишеше *жътвар* (Й. Йовков); Тя прегледа набързо чантите и намери в едната *спринцовка и ампула* с камфорово масло (Д. Димов); Тъкмо по това време минаха *търговец*и и хайдутите ги спряха (Й. Йовков).

Към този вид рема с репрезентативно значение могат да се отнесат в случаите, при които названието има характер на етикет (съществително името като сказуемно определение, обстоятелствено пояснение за начин и причина, несъгласувано определение за качествена характеристика, преки допълнения след някои глаголи). Те стоят на границата между обобщеното и индивидуалното виждане: Това възмнение идеше от ведрите и спокойни дни преди да срещне Борис, ... преди да стане *метреса* и *законна съпруга* на злодея... (Д. Димов); Толкова много бяха лястовичките и тъй нагъсто една до друга бяха накацали, че жипата беше увиснала и натежала *както броеница* (Й. Йовков); *От простотия* хитруват нашите селяни... (Е. Пелин); Пренасяха с *кола* тялото му... (Д. Димов); Ето откъде идеше миризмата на *бензин* (Д. Димов).

Когато ремата се явява с лексикален придружител, индивидуализацията е по-силна. С присъствието на прилагателното име пред нечленуваната рема с репрезентативно значение предметът се конкретизира до известна степен, като му се приписва някакво качество: Когато се прехвърлиха зад баира и слязоха отвъд в полето, нощта бе настъпила, селото не се виждаше. *Тънък и студен ветрец* повея над потъналата във влага земя (Е. Пелин); Тя беше се навела близо до плета и когато той скочи вътре, тя се изправи и нададе *слаб вик* (Е. Станев); Посред лято, в тая страшна жегата, тоя човек беше навлякъл *дълго зимно палто*, като попско расо, на главата му беше нахлупено *смачкано бомбе*... (Й. Йовков); Из тъмнината му отговори *елиден смях* (Е. Пелин); Долът ставаше все по-плитък и по-разлят, обрасъл с *ниски тръсти* и *редки върби* (Е. Станев).

Неопределеността може да се подчертае с експлицитни средства — лексемата *един* и неопределителните местоимения *някой*, *някакъв*:⁶ Моканина му разсправи и едвам сега забеляза, че на шосето беше се спряла *една* каруца и *един* кон (Й. Йовков); *Един чудноват човек*, нито селянин, нито гражданин, дрипав, окъсан идеше към Еньовото кафене (Й. Йовков); Хайдутите не се трогнаха, те дори не ги погледнаха. Тяхното внимание беше другаде: *една жена* стосеше на пътя, млада, хубава... (Й. Йовков); Чувал съм, змия е влизала в устата на *някоя жена* (Й. Йовков); ... и отведнъж се озова на *някакъв коларски път* (Ем. Станев); Сега тя изпитваше безкрайна печал, но същевременно и *някакво примирение* (Д. Димов).

От изнесените наблюдения могат да се направят следните изводи:

1. Опозицията определеност/неопределеност като функционално-

⁶ Изчерпателен анализ на членуването на имената в български език в зависимост от синтактичката им служба в изречението прави Ст. Стоянов в известния си труд *Употреба и значение на определителния член в съвременния български книжовен език 1*, София 1959.

⁷ Могат да се направят интересни наблюдения върху употребата на лексемата *един* и на другите лексикални придружители на ремата, да се определят възможностите за тяхната замяна, да се разграничат случаите на задължителност и незадължителност в употребата им.

семантическа категория е подчинена на законите на актуалното членение на изречението.

Определеността е контекстуална категория, която се реализира в контекста чрез анафора или с помощта на детерминатори.

Съществува пълен паралелизъм в двете опозиционни явления — определеност/неопределеност. Неопределеността също се налага от контекста, от нуждата за нова информация в съобщението.

2. Опозицията определеност/неопределеност е свързана с възприемането на предметите и явленията в общ или индивидуален план, идентифицирано или неидентифицирано.

3. Понятието определеност/неопределеност не се изчерпва с понятието познато/непознато, а се свързва с наличието в контекста на стара и нова информация.

4. Съществителното име в позиция на тема обикновено се членува, а в позиция на рема не се членува.

5. Ремата в някои случаи може да се членува, а темата да се употреби нечленувана в зависимост от начина на виждане и изразяване на автора. Така определеността и неопределеността могат да се използват като стилистическо средство.